

دوفصلنامه مطالعات شبه‌قاره دانشگاه سیستان و بلوچستان

سال ۱۲ شماره ۳۸ بهار و تابستان ۱۳۹۹ (صص ۶۶-۴۹)

رابطه سببیت سبب مجمل در حقوق ایران، انگلستان و هندوستان

۱- علی روانان

چکیده

وقتی به اجمال معلوم شود که یکی از چند علت محاط در گروهی معین و محدود زیان را ایجاد کرده است ولی نمی‌توان به طور قاطع علت وقوع حادثه را معین کرد، احراز رابطه سببیت دشوار است و زیان دیده نمی‌تواند رابطه سببیت را بین فعل زیان بار و خسارت وارده ثابت کند و سبب در آن مجمل است. دشواری انتساب فعل زیان بار به یکی از اطراف علم اجمالی از یک سو و لزوم جبران خسارت زیان دیده از سوی دیگر موجب شده است. نظریه‌های گوناگونی ارائه دهند؛ از جمله مسئولیت تضامنی اسباب مجمل، تقسیم مساوی. سوال اصلی تحقیق اینکه چگونه باید فرد مسئول را از میان مسببان یافت؟ روش تحقیق آنالیز مفهومی تطبیقی است. نتیجه کلی تحقیق، مطالعه تطبیقی مسئولیت مدنی سبب مجمل در سه نظام حقوقی ایران و انگلیس و هندوستان حاکی از آن است که در قوانین و رویه‌های قضایی این سه کشور اختلافاتی وجود دارد؛ به نحوی که در قانون مجازات ایران مسئولیت به تساوی و در حقوق انگلستان مسئولیت به میزان تاثیر و درجه تقصیر و در هندوستان مسئولیت جمعی پذیرفته شده است. لیکن هر سه نظام از جهت گرایش به لزوم جبران ضرر و حمایت از زیان دیده، وجه مشترک دارند.

کلیدواژه: سبب مجمل، خسارت، حقوق ایران، انگلستان و هندوستان

۱- مقدمه

۱-۱- بیان مساله و سوالات تحقیق

با نگاهی اجمالی به اختلاف نظر حقوقدانان و قضات ایران و انگلستان و هندوستان، در خصوص رابطه سببیت سبب مجمل در نظام حقوقی این سه کشور، درمی‌یابیم که مفهوم سببیت

۱-مریی حقوق خصوصی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد زاهدان. Email:r.ravanan@iauzah.ir

تاریخ پذیرش: ۹۸/۱۱/۱۳

تاریخ دریافت: ۹۸/۲/۵

و پیچیدگی های آن در هر سه نظام حقوقی تقریباً مشابه است. این پیچیدگی و ابهام تا بدانجا پیش رفته که هیچ یک از سه کشور نتوانسته اند با رضایت کامل از سد این مانع حقوقی گذشته و به راه حلی دست پیدا کنند که مورد اجماع همگان باشد بنابراین پیچیدگی و کاربردی بودن موضوع از عوامل مهمی است که باعث نگارش این مقاله شد. در حقوق اسلام برای تعیین مسئولیت جبران خسارت روش های مختلف مانند اصل عملی تخییر در موارد علم اجمالی، قرعه خسارات از بودجه عمومی ... پیشنهاد شده است که در ابتدای امر با فرض عدم وجود رابطه سببیت، با فرض بر سبب مجمل مسئولیت را از اساس منتفی می دانست اما بعد ها نظر بر مسئولیت جمعی عاملین محتمل مطرح شد که با نوآوری قانونگذار در قانون مجازات مصوب ۱۳۹۲ بر تساوی مسئولیت سبب های مجمل تقارن گردید. اما در نظام حقوقی کامن لا از نوع مسئولیت متناسب بوده و جنبه اثباتی موضوع اهمیت بسزایی دارد. ولی در نظام حقوقی رومی - ژرمنی (حقوق نوشته) مسئولیت مجمل از نوع تضامنی است. اما در همه نظام ها از جهت گرایش به لزوم جبران زیان و حمایت از زیان دیده وجه مشترک دارند. مهمترین مبحثی که پیرامون موضوع سبب مجمل به چشم می خورد نحوه تعیین مسئول و پرداخت خسارت می باشد که با سکوت قانونگذار ایران، این موضوع حل نشده باقی مانده است و برای یافتن حکم مسئله ناچار باید به تجربه و قوانین دیگر نظام های حقوقی مراجعه نمود و پاسخ به این پرسش اساسی را یافت که:

اولاً: چگونه باید فرد مسئول را از میان مسببان یافت؟

ثانیاً: راه حل عادلانه در جهت جبران خسارت در نظام های حقوقی دیگر چیست؟

۱-۲- اهداف و ضرورت تحقیق

در رابطه سببیت از میان مبانی و تئوری ها، گاهی سببیت در میان گروهی معین از افراد ناشناخته است و هدف از این مطالعه جبران خسارت به شیوه عادلانه می باشد که به عدالت نزدیکتر است و همچنین رفع خلاء قانونی

۱-۳- روش تفصیلی تحقیق

برای انجام این نوشتار از روش آنالیز مفهومی تطبیقی که روش متداولی در مطالعات حقوقی به شمار می رود استفاده شده است. بدین منظور و برای پرکردن خلاء های موجود در نظام حقوقی

ایران و ایجاد دکترین مناسب، نظام های حقوقی انگلستان و هندوستان، قوانین این کشورها و همچنین آرای صادره از محاکم این دو کشور مورد استفاده قرار گرفته است.

۴-۱- پیشینه تحقیق

بررسی تحقیقات صورت گرفته، نشان می‌دهد که تحقیقات مختلفی در بررسی مسئولیت مدنی سبب مجمل و نحوه جبران خسارت در سیستم های حقوقی ایران و انگلستان صورت گرفته است ولیکن تاکنون تحقیقی که بخواهد رابطه سببیت سبب مجمل را در سه نظام حقوقی ایران، هندوستان و انگلستان مورد بررسی و تحلیل قرار بدهد مشاهده نشده است. معصومه کبودخانی در سال ۱۳۹۴ در تحقیق جامع خود به بررسی «مسئولیت مدنی سبب مجمل در حقوق ایران و انگلستان» پرداخته و متذکر شده است که بررسی مسئولیت مدنی سبب مجمل و شناسایی ضامن در آن از اهمیت و ضرورت خاصی برخوردار است؛ محسن صفری در مقاله خود با عنوان به «مسئولیت مدنی سبب مجمل» پرداخته و تعیین تکلیف نهایی در مسأله ضمان سبب مجمل را به قاضی و حاکم شرع واگذار کرده است و زهره افشارقوچانی و سیدمحمدباقرحسینی، سال ۱۳۹۳ در تحقیق خود با عنوان «مطالعه تطبیقی مسئولیت مدنی سبب مجمل» مسئولیت مدنی و سبب مجمل را در قانون مجازات به چالش کشیده و اظهار داشته اند که ملاک مواد قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ در زمینه مصادیق دیگر سبب مجمل غیر از باب جنایات نیز قابل جریان بوده و از راهکارهای این قانون می‌توان در سایر موارد استفاده کرد؛ خصوصاً که مفاد مواد ۴۷۷ تا ۴۸۳ این قانون بیانگر نظریات عقلایی موجود در فقه معاصرو نظام‌های حقوقی بزرگ جهان است.

۲- سبب مجمل

سبب مجمل وقتی پیش می‌آید که علم اجمالی به ایجاد ضرر توسط یکی از چند سبب مشخص و محصور وجود دارد، بدون اینکه سبب واقعی ضرر از بین آن‌ها قابل تعیین باشد تا زیان‌دیده بتواند به طور قاطع مسئول را معرفی کند. (باریکلو، ۱۳۹۲: ۱۲۳). به عبارت دیگر هرگاه در مورد چیزی قطع یقین آمیخته با تردید وجود داشته باشد، یعنی در آن، دو جهت متمایز به لحاظ علمی و تردیدی دیده شود، به این معنا که از یک طرف علم وجود دارد و از جهت دیگر

تردید، به آن علم اجمالی می‌گویند (ولایی، ۱۳۸۷: ۲۲۸). حال ممکن است دو یا چند نفر به عمل اقدام کنند که از فعل یکی از آنان ها زیانی به بار آید، بدون آنکه عامل زیان تفضیلاً معین باشد. به عبارت دیگر علم اجمالی به ایجاد ضرر توسط یکی از چند سبب مشخص و محصور وجود دارد اما سبب واقعی ضرر از بین آنها قابل تشخیص و تبیین نیست تا زیان دیده بتواند به طور قطعی مسئول زیان را معرفی کند. برای مثال گروهی با هم به شکار می‌روند. در این میان، گلوله ای از تفنگ یکی از آن ها به اسبی اصابت می‌کند و اسب می‌میرد، می‌دانیم که با وجود شلیک گلوله های متعدد توسط شکارچیان، تنها گلوله یکی از آن ها به اسب اصابت می‌کند (صفایی و رحیمی، ۱۳۹۲: ۲۱۸) اما در اینجا احراز رابطه سببیت دشوار است و زیان دیده نمی‌تواند رابطه سببیت را بین فعل زیان بار و خسارت وارد شده ثابت کند و سبب در آن مجمل است یعنی معلوم نبودن سبب تلف و ضرر به طور معین در بین چند سببی که تلف و ضرر قطعاً مستند به یکی از آن ها است.

۳- شروط مسئولیت مدنی سبب مجمل

شروط خاصی برای مسئولیت جمعی از افراد وجود دارد که بدین قرار است:

۳-۱- وجود علم اجمالی

وقتی ترکیبی از علم به ورود زیان و مردد بودن عامل زیان در میان جمع وجود دارد، این علم، علم اجمالی نامیده می‌شود و حجیت آن از جمله نظر مشهور اصولیون می‌باشد که می‌گویند میان موافقت قطعیه و مخالفت قطعیه تفاوتی وجود ندارد؛ بدین معنی که علم اجمالی علت تامه برای تنجیز تکلیف است اگر در موردی علم اجمالی پیدا شود مخالفت قطعی‌اش حرام و موافقت قطعی‌اش واجب است، دلیل قول مشهور این است که نسبت به وجود تکلیف قطع وجدانی و بدیهی وجود دارد و از طرفی هم متعلق علم حکم فعلی است (آخوند خراسانی، ۱۴۰۹: ۳۵۹-۳۶۰).

۳-۲- محصوره بودن شبهه

تعداد افراد شبهه باید محصوره باشد. شبهه محصوره و غیر محصوره غالباً بر شبهات واقع در

علم اجمالی گفته می شود (قلی زاده، ۱۳۷۹: ۱۲۳). در تمییز شبهه محصوره از شبهه غیر محصوره معیارها و ملاک های متفاوتی از سوی فقها بیان شده است که عبارتند از:

الف: رجوع به عرف

ب: سهولت و دشواری شمارش اطراف شبهه در کوتاه مدت

ج: مصلحت و حرمان در رعایت احتیاط

د: احتمال عقلایی بودن عقاب (محمدی، ۱۳۷۳: ۳۵۶ به بعد)

۳-۳- اقدام همزمان عاملین زیان

این اقدام، عبارت از اقدام هم زمان افراد محصور و معین در ایجاد خسارت است یعنی تمام عوامل فعال غالباً به صورت هم زمان اقدام به انجام کاری کرده اند که بر اثر کار یکی از آن ها زیانی به کسی وارد شده است ولی در خصوص عوامل غیر فعال نمی توان حکم به مسئولیت جمع داد؛ زیرا در این گروه دست به اقدامی نزده اند که بتوان آن را مقصر دانست (قلی زاده، ۱۳۷۹: ۱۲۵)

۳-۴- امکان استفاده از امارات قانونی

«آماره» دلالت به معنای علامت و نشانه است در حقوق برای تعرفه اماره گفته می شود که «اوضاع و احوالی است که به حکم قانون یا در نظر قاضی دلیل بر امری محسوب می شود» یکی از اقسام اماره، اماره قانونی است به عبارت دیگر در برخی موارد قانون وجود برخی شرایط با نشان و دال بر احراز مسئله خاصی دانسته است؛ برخی حقوقدانان علت تمسک به اماره را این گونه بیان می کنند که هر یک از خوانندگان در ارتکاب فعل زیانبار مسئول می باشند مگر اینکه خلاف آن را بتواند اثبات کند و دلیل آن را توزیع منصفانه بار اثبات دعوی می دانند (مؤمنی، ۱۳۹۶: ۵).

خواهان اثبات کرده است که مثلاً جمع شکارچیان به او ضرر زده اند و این دلیل برای مسئولیت خوانندگان اگر تنها بودند کافی به نظر می رسید (کاتوزیان، ۱۳۷۹: ۳۶۶-۳۶۷). با این وجود باید گفت این اماره نه جنبه قانونی دارد، و نه جنبه قضایی و نمی تواند دلیل معتبری برای جبران خسارت باشد. زیرا امکان مسئولیت همه اعضا وجود دارد و امکان قانونی برای اقامه دلیل مخالف وجود ندارد. ضمن اینکه در این نظریه با نوعی دور مواجه می شویم زیرا از یک سوء اماره مسئولیت را قبول می کنیم تا بار اثبات دعوی به طور منصفانه میان خوانندگان توزیع شود و از

سوی دیگر توزیع منصفانه را امری وجدانی و ضروری می دانیم تا بتوانیم اعتبار اماره مسئولیت را ثابت کنیم (صفری، ۱۳۷۹: ۷۷).

۴- رابطه سببیت سبب مجمل در حقوق ایران

صرف وجود یک فعل و ضرر نمی تواند مسئولیتی را بر عهده صاحب فعل قرار دهد، بلکه برای تحقق مسئولیت باید رابطه عرفی و انتسابی بین فعل و ضرر وجود داشته باشد (ره پیک، ۱۳۹۵: ۷۹). رابطه سببیت هم از نظر مفهومی و هم از جهت مصداقی با ابهامات زیادی روبروی می باشد و تعریف چندان روشنی از آن ارائه نشده و مصداق آن نیز معیار دقیقی ندارد (همان: ۸۰). رابطه سببیت یک رابطه بیرونی و مادی است و باید در عالم خارج تحقق پیدا کند، هیچ نظریه علمی و فلسفی نمی تواند به طور قاطع حاکم بر مسائل گوناگون رابطه سببیت باشد، آنچه اهمیت دارد این است که کسی مسئول قرار گیرد که بین کار او و ایجاد ضرر رابطه سببیت عرفی و معقول موجود باشد، به شکلی که بتوان گفت بین آن دو ملازمه عرفی وجود دارد (کاتوزیان، ۱۳۸۷: ۴۶۱). راهبرد اساسی فقه در باب مسئولیت مدنی تامین عدالت و احقاق حق متضرر است و آنچه در این رابطه اهمیت دارد اینکه از نظر عرفی میان تلف و کار مباشر عمل رابطه علیت مستقیم وجود داشته باشد و بهترین معیار داوری عرف است (میرداشی، ۱۳۹۳: ۱۰۷). هر گاه در حادثه ای زیان بار، تنها یک عامل دخالت نموده باشد، عامل مذکور را در صورتی می توان مقصر و مسئول خسارت تشخیص داد که رابطه "سببیت عرفی" بین آن عامل و زیان های حاصل شده برقرار باشد، سببیت عرفی به این معناست که اگر عامل مورد نظر در حادثه دخالت نمی نمود، حادثه زیان بار به وقوع نمی پیوست. برای مثال اگر شخصی با رعایت احتیاط در حال عبور از کوچه ای باشد و ناگهان وسیله ای سنگین از دست شخص دیگری که در بالکن منزل خود مشغول کار با ابزار و وسایل برقی است، رها شود و پس از برخورد با عابر، صدماتی به او وارد نماید می توان گفت نتیجه حذف بی احتیاطی شخص واردکننده زیان، عدم ورود صدمه به عابر پیاده است. بنابراین از آنجا که بین عمل ترکیب بی احتیاطی (که تنها عامل دخیل در وقوع حادثه است) و ورود صدمات، رابطه سببیت عرفی برقرار شده، مسئولیت جبران خسارات نیز بر عهده شخصی می باشد که در بالکن مشغول به کار بوده است (میرشکاری، ۱۳۸۹: ۷۸-۱۰۰) اما در صورتی که نتوان عامل مسئول را از میان چند عامل تشخیص داد به عبارت دیگر سبب واقعی بین

عوامل احتمالی مردد و مستتر است (سبب مجمل). برخی از حقوقدانان مسئولیت تضامنی تمام عوامل دخیل در حادثه زیان‌بار را عادلانه می‌دانند (کاتوزیان، ۱۳۸۷: ۴۸۵ به بعد) و بعضی دیگر قرعه را سازگار با مبانی حقوقی ایران دانسته و تایید اندیشه خود به قسمت پایانی موارد ۵۹۸ قانون مدنی اشاره می‌کنند و معتقدند که توسل به قرعه قاعده ای عام است که هر جا دلیلی برای ترجیح یک عامل بر دیگری نباشد می‌توان از آن بهره برد (باریکلو، ۱۳۹۲: ۱۲۴) ولی درمقابل این نظریات، اعتقادات مخالف ابراز شده که نمی‌توان مسئولیت تضامنی را نپذیرفت زیرا در حقوق ایران توسل به مسئولیت تضامنی استثنایی و نیازمند تصریح است؛ درموارد سکوت قانون درمورد نوع مسئولیت باید بجای مسئولیت تضامنی "تقسیم مسئولیت" را معیار قرار داد. از طرف دیگر، توسل به قرعه نیز با توجه به استثنایی بودن آن قابل پذیرش نخواهد بود، در صورتی که خسارتی ناشی از فعل چند نفر باشد، در کیفیت تعیین مسئولیت عاملین خسارت، اختلاف نظر وجود دارد؛ برخی معتقدند که عاملین متعدد باید به تساوی خسارت را پرداخت نمایند (قانونگذار در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ بر این نظر است) برخی دیگر معتقدند باید به میزان تقصیر هر یک از عوامل در ایجاد خسارت، توجه کرد و در صورت اختلاف در میزان تقصیر، هر یک باید به تناسب میزان تقصیر خسارت بپردازد (اصغری، ۱۳۸۵: ۳۱-۳۶). قانونگذار در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ در فرض که رفتار عده ای باعث ضرر شده است در عین حال معلوم نیست ضرر به وجود آمده با فعل کدام یک رابطه سببیت دارد. برای مثال همه افراد گروه شلیک کرده اند ولی مشخص نیست گلوله چه کسی خورده است. در این فرض تساوی را بیان کرده- است (ماده ۴۷۹ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ بیان می‌دارد: هرگاه در اثر رفتاری عده ای کشته یا مصدوم شود و جنایت مستند به برخی از رفتارها باشد و مرتکب هر رفتار مشخص نباشد، همه آن‌ها باید دیه نفس یا دیه صدمات را به طور تساوی بپردازند).

۵-موارد پرداخت دیه از بیت المال در قانون

در حقوق ایران پیش بینی شده است که اگر شخصی جنایتی را بر دیگری وارد کند، دیه مجنی علیه باید از بیت المال پرداخت شود. یکی از این موارد که در قانون جدید مجازات اسلامی منعکس گردیده است همین مسئله علم اجمالی است. قانونگذار در موادی از این قانون برخی از فروض علم اجمالی را بیان و در آنها مسئولیت پرداخت خسارت را بر عهده بیت المال قرار داده است (مواد ۳۳۳، ۳۳۴، ۴۷۷، ۴۸۴ قانون جدید مجازات اسلامی ۱۳۹۲). طبق ماده ۳۳۳ ق.ج.م.ا

در صورتیکه لوث علیه دو یا چند نفر به شکل مردد حاصل شود و به همین گونه علیه آنان اقامه قسامه شود، جنایت به عهده یکی از آنان به صورت مردد ثابت می شود که در این فرض، قاضی از متهمان می خواهد که بر برائت خویش سوگند یاد کنند و با اتیان سوگند از سوی همه آنان، در مورد قتل دیه از بیت المال پرداخت می شود (خوئی، ۱۳۹۶: ۴۴۶) و در ماده ۳۳۴ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ نیز در صورتیکه لوث علیه دو یا چند نفر به شکل مردد حاصل شود و شاکی از آنها درخواست اقامه قسامه کند، در صورت اقامه قسامه توسط همگی آنها، در مورد قتل دیه از بیت المال پرداخت خواهد شد. در هر دو ماده مذکور، لوث محقق شده است؛ با این تفاوت که در ماده ۳۳۳ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ شاکی اقدام به اقامه قسامه می کند، اما در ماده ۳۳۴ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ اقامه قسامه به درخواست شاکی توسط متهمین (اطراف علم اجمالی) صورت می پذیرد (آقابابایی، ۱۳۹۶: ۱۶-۲۵) البته قانونگذار در ماده ۴۷۷ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ فرضی را در نظر گرفته که لوث محقق نشده باشد در این حالت نیز مقرر گردیده است که «صاحب حق میتواند از متهمان مطالبه سوگند کند که اگر همگی سوگند یاد کنند، در خصوص قتل دیه از بیت المال پرداخت می شود.» در ماده ۴۸۴ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ بار دیگر مفاد دو ماده ۳۳۴ و ۴۷۷ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ انعکاس یافته است (نورایی، ۱۳۹۵: ۱۸).

۶- مسئولیت تضامنی حقوق ایران

قانون مدنی ما مسئولیت تضامنی را در ضمان قهری غاصبان متعدد پذیرفته است. در قوانینی که پس از این قانون به تصویب رسیده اند، حکم به مسئولیت تضامنی فراوان است. البته در حقوق تجارت مسئولیت تضامنی از جایگاه خاصی، برخوردار بوده، به خصوص در اسناد تجاری، اصل مسئولیت تضامنی در کنار وصف تجریدی بودن این اسناد و عدم قابلیت استناد به ایرادات، از اصول مهم حاکم بر روابط حقوقی ناشی از اسناد تجاری است (نوری، ۱۳۸۹: ۱۶-۲۱). باید اذعان داشت که پذیرش مسئولیت تضامنی در روابط حقوقی، با توجه به نیازهای رو به رشد زندگی اجتماعی به صورت امری اجتناب ناپذیر درآمده است.

۷- رابطه سببیت سبب مجمل در حقوق انگلستان

در نظام حقوقی بریتانیا، برای تحقق مسئولیت ناشی از بی احتیاطی وجود سه رکن لازم است، اولاً تکلیفی و تعهدی (Duty of care) موجود باشد ثانیاً تکلیف مذکور نقض (Breach of duty) شده باشد ثالثاً از نقض تکلیف خسارتی پدید آمده باشد (Damage) در حقوق انگلستان لازم است به رایى بحث برانگیز در این زمینه اشاره شود. در پرونده فیر چایلد علیه گلنهایون (Fairchild V. Glenhaven, 2002 : 305) کارگران (خواهان ها) در حین کار در یک کارخانه در معرض موادی سمی و خطرناک قرار گرفتند. این امر باعث شد فیبر خاصی از ماده مذکور وارد ریه آنها شده و تبدیل به تومور و در نهایت مرگ برخی از کارگران گردد. نوع بیماری به نحوی بود که تنها یکی از کارخانه هایی که کارگران در آنان مشغول به کار بودند مسئول ورود فیبر و ابتلا به بیماری بود، اما کارخانه مذکور میان چند کارخانه دیگر مردد (سبب مجمل) بود و تشخیص آن امکان نداشت (Ibid: 306).

دادگاه عالی انگلستان مقرر داشت که کارگران باید ثابت کنند کدام فیبر در زمان کدام کارخانه با کدام کارفرما وارد ریه آنها شده است که عملاً اثبات آنچه دادگاه لازم دانسته بود امکان پذیر به نظر نمی رسید. پس از صدور رای توسط دادگاه عالی پرونده به مجلس اعیان انگلستان ارجاع داده شد که مسئولیت خواندگان در برابر کارگران مسئولیتی تضامنی شناخته شد و قانون غرامت، در ماده ۳ خود مسئولیت تضامنی خواندگان را مطرح نمود (Barker v. Corus UK, 785: 2006). یکی از نظریاتی که در آراء اندیشمندان حقوق غربی و متأثر از نظریات جدید مسئولیت در قرن ۲۰ مطرح شده، تئوری "رابطه سببیت نسبی" است. با استفاده از سببیت نسبی می توانیم مفاهیم مسئولیت بدون تقصیر مثل مسئولیت ناشی از تولید و فعالیت های خطرناک را برای پوشش دادن حوزه های وسیع تری توسعه دهیم. با استفاده از قسمت اخیر ماده ۵۲۶ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ می توان گفت نظریه سببیت نسبی در حقوق کشور ما نیز مورد پذیرش قرار گرفته و قانونگذار به تاثیر نسبی پرداخته است نه تقصیر نسبی. که نظریه سببیت نسبی هم در ارائه معیار رابطه سببیت و هم در تعیین سبب مسئول در تعدد اسباب می تواند ره گشا باشد (اسکندری، ۱۳۹۴ : ۱).

۸-۱- خسارت به هزینه دولت

در حقوق انگلستان در مورد جبران خسارت به هزینه دولت در نظام حقوقی انگلستان، باید گفت که انگلستان اولین کشور اروپایی است که در سال ۱۹۶۴ اصل جبران دولتی خسارت را پذیرفت. تحت تأثیر افکار دانشمندان حقوق، به خصوص مارگری فرای مبنی بر ضرورت حمایت از بزه دیده، پذیرش امر فوق ابتدا در پیشنویس قانون در سال ۱۹۶۴ صورت گرفت و بعدها در سال ۱۹۹۵ قانون مستقلی به نام «قانون جبران خسارت صدمات کیفری» به تصویب رسید (آنسل، ۱۳۷۵: ۱۵۱). علاوه بر فشار افکار چنین دانشمندانی، به عقیده پیتردان تحولاتی که در دهه ۱۹۶۰ به نفع مجرم صورت گرفته بود نیز تا اندازه ای در زمینه پذیرش مسئولیت دولت مؤثر واقع شد (کاپتین و مالچ نیکل، ۱۳۸۴: ۶۳). در طول این دهه برخورد آزادانه تری با بزهکاران صورت گرفت که اثرات خود را در اموری همچون آزادی پیش از موعده زندانیان، جایگزینی مجازاتهای اجتماعی تر به جای زندان، ایجاد تدابیر حقوقی لازم به منظور کمک به متهمین و... به جای نهاد؛ بنابراین در نتیجه توجه ویژه به بزهکار، لازم بود که در این میان منافع بزه دیدگان نیز مورد توجه قرار گیرد (کاپتین و مالچ نیکل، ۱۳۸۴: ۷۰).

در این نظام حقوقی با وجود اینکه جبران خسارت توسط دولت مورد توجه قرار گرفته، اما همواره مبنای نظری آن مورد انتقاد بوده است. بانیان طرح جبران صدمه های کیفری در این کشور در توجیه جبران خسارت این موضوع را مبتنی بر نظریه رفاه اجتماعی میدانند و از نظر آنها مبنای مسئولیت دولت نه مسئولیت مدنی آن، بلکه مسئولیت اجتماعی دولت بر اساس تئوری همدردی است. «درواقع آنچه باعث شده تا دولت به جبران خسارت بزه دیدگان مکلف باشد همدردی عمومی جامعه با قربانیان برخی جرایم هست و برای اینکه مشارکت همگان در این جبران برقرار شود، دولت از بودجه عمومی به این امر اقدام می کند.» (حاجی ده آبادی، ۱۳۸۸: ۲۵۹).

۹- مسئولیت تضامنی حقوق انگلستان

در نظام حقوقی انگلستان بحث سبب مجمل و دشواری اثبات رابطه سببیت در این مسئله، اغلب در دعاوی مربوط به صدمات شخصی به خصوص صدمات ناشی از کار مطرح گردیده است پرونده معروف «فیرچایلد علیه گلنهاون» نیز یکی از همین نوع دعاوی محسوب می گردد، در این پرونده برای اولین بار محاکم انگلستان، مسئولیت تضامنی را در مسئله سبب مجمل پذیرفت. این

پرونده مربوط به کارگری است که به غلط در مجاورت پنبه نسوز مشغول به کار بوده و به دلیل همین مجاورت و استنشاق گرد پنبه مبتلا به بیماری موسوم به مزوتلیوما در شکایتی که علیه دو تن از کارفرمایان صورت گرفت جبران خسارت ناشی از این بیماری خواسته شده بود. در این قضیه نیز مسئله سبب مجمل مطرح بود؛ زیرا اولاً خواهان برای کارفرمایان متعددی کار کرده بود که همه آن‌ها در به کار گماردن او در مجاورت پنبه نسوز دخالت داشتند و دوم اینکه علم پزشکی نیز قادر نبود ثابت کند که خواهان در کدام دوره کاری مبتلا به این بیماری شده است (Steele, 2009: 229). اما شواهد حاکی از آن بود که حاکی از آن بود که بیماری مزوتلیوما می‌تواند حتی به واسطه استنشاق یک نخ الیاف نیز ایجاد شود و آنچه که در مورد این بیماری مسلم است آن است که این بیماری در یک زمان رخ داده و جزء گروه بیماری‌های پیشرونده نیست که با تداوم مجاورت با ماده سرطان‌زا وخیم‌تر گردد. بنابراین آنچه که قطعی به نظر می‌رسد، اینکه صدمه خواهان فقط به یک خواننده قابل اسناد است و یک کارفرماست که عملاً مسئول این بیماری می‌باشد، با وجود این هویت او ناشناس است (Ibid: 243).

در رسیدگی به این پرونده، در مرحله بدوی دادگاه انگلستان استدلال کرد که هیچ مدرکی دال بر تفاوت در میزان مجاورت با ماده سرطان‌زا در دوره‌های مختلف کاری زیان‌دیده وجود ندارد و بنابراین بر اساس معیار توازن احتمالات نمیتوان مشخص کرد که نقض وظیفه توسط کدام خواننده سبب این بیماری شده است و به همین دلیل دعوای خواهان رد شد. پس از صدور رأی توسط دادگاه عالی با اعتراض خواهان به رأی دادگاه، پرونده به مجلس اعیان انگلستان ارجاع شد این مرجع پس از رسیدگی به اعتراض، در حکم خود مقرر داشت که هرگاه دو یا چند خواننده متخلف مستقلاً زیان‌دیده را در معرض خطر مشابه یا یکسان قرار دهند و یکی از این خطرات صورت خارجی به خود بگیرد، همه خطاکاران در مقابل زیان‌دیده نسبت به صدمه ایجاد شده مسئولیت تضامنی دارند (Ibid: 243). درست چند سال پس از قضیه «فیرچایلد» در پرونده «بارکرعلیه کروس» که دوباره موضوع بیماری مزوتلیوما و دعوای خواهان علیه چند کارفرما مطرح شد، مجلس اعیان انگلستان یک گام به عقب برداشته و نسبی بودن مسئولیت خوانندگان را جایگزین مسئولیت تضامنی آنان نمود و بدین ترتیب شیوه جبران خسارت متناسب برگزید، اما به دلیل

برخی ملاحظات سیاسی مجلس مجبور شد با تصویب «قانون غرامت» در همان سال، به بحث‌ها پایان داده و در بیماری مزوتلیوما مسئولیت تضامنی خواندگان را به رسمیت بشناسد. بخش سه «قانون غرامت» مصوب ۲۰۰۶ مقرر می‌دارد که هرگاه شخصی به دلیل قرار دادن دیگری در مجاورت گرد پنبه‌نسوز و مبتلا شدن وی در اثر این مجاورت به بیماری مزوتلیوما مسئول شناخته شود، آن فرد نسبت به تمام صدمات حاصله مسئولیت خواهد داشت، حتی اگر نتوان ثابت نمود که بیماری خواهان به دلیل مجاورت با این مواد ایجاد شده است. بنابراین هر فرد خطاکاری که خوانده-دعوا قرارگیرد، ملزم به پرداخت کل خسارت به زیان‌دیده خواهد بود (Act 2006. Compensation).

۱۰- رابطه سببیت و سبب مجمل در حقوق هندوستان

یکی در حقوق هندوستان به طور کلی مسئولیت مدنی بر پایه نظریه خطر می‌باشد. در ایجاد مسئولیت مدنی دو عنصر برای ایجاد مسئولیت ضروری قلمداد می‌شود: عمل و ذهنیت؛ عمل رکن فیزیکی را عنوان می‌کند. درحالی که ذهن عنصر ذهنی محسوب می‌شود. عموماً قصد و یا تقصیر به عنوان عنصر ضروری ایجاد مسئولیت در نظر گرفته شده‌اند. (P.M Bakshi, 2017: 592) اما مطابق نظر دیوان عالی هندوستان در برخی ضررهای فعالیت‌های پر خطر مسئولیت مطلق به عنوان ایجاد کننده مسئولیت مدنی در نظر گرفته شده است (Reaffirmed in Charau Lal (sahu v Union, 1990: 428). در بحث مسئولیت مشترک حقوق هندوستان بر اساس قوانین انگلستان آنها را مشترکاً مسئول جبران خسارت می‌داند که دیوان عالی در آن با استناد به حقوق انگلستان رای داد (AIR 1970 SC 1468 at :1474). نکته حائز اهمیت این که باید در نظر داشته باشیم در بسیاری از جهات سیستم حقوقی هندوستان بر پایه کامن لا به ویژه حقوق انگلستان می‌باشد اما در آرای صادره از محاکم این کشور نکته ای ظریف به چشم می‌خورد که می‌توان به چشم پیشرفت حقوق نوپای مسئولیت به آن نگاه کرد. در یکی از آرای صادره قاضی دادگاه اینطور عنوان نمود که " نمی‌توان بدون در نظر گرفتن حقوق هند، حقوق شبه‌جرم انگلستان را وارد در حقوق هند نمود" (Rohtas Industries Ltd vs Rohtas Industries (Staff Union:1976) یا در رای دیگری این طور بیان نمود که باید اصول جدیدی در حقوق

هند (در مسئله مسئولیت مدنی) با دقت به مسائل اقتصادی صنعتی به وجود آورد. M. C. (Mehta v., 1987). (stapeton, 2011).

۱۱- مقایسه سبب مجمل در حقوق ایران، انگلستان و هندوستان

باتوجه به آنچه پیشتر بیان شد باید گفت که؛ اثبات رابطه سببیت در حقوق ایران با زیان دیده است که بین فعل خواننده و ایجاد ضرر رابطه علت و معلولی را ثابت کند و کافی است که رابطه سببیت عرفی احراز شود. و حکم استثنایی در عدم لزوم اثبات رابطه سببیت عرفی مسئولیت غاصب و کسی که در حکم غاصب قرار می گیرد (موضوع ۳۱۱-۳۱۰-۶۳۱ قانون مدنی است) در سبب مجمل در حقوق ایران حکمی درباره مسئولیت جمعی وجود ندارد و تنها صندوق تامین خسارتها بدنی تحت شرایط مربوطه پیش بینی شده است. در حقوق ایران تقصیر که مبنای مسئولیت سبب مجمل است مفهومی عام داشته (اعم از خطای عمدی و غیر عمدی) در حقوق انگلستان تا قبل از سال ۱۹۴۵، طبق رویکرد "همه یا هیچ" در صورتی که زیان دیده تقصیری مرتکب می شد، از دریافت خسارت به طور کامل محروم می شد. در آن زمان در حقوق انگلستان این عقید وجود داشت که مسئولیت تقسیم نمی شود. استفاده از قاعده "اگر ... نبود" نیز در مواردی که چند سبب در یک حادثه دخالت داشتند، نه تنها مشکلی را حل نمی کرد موجب معافیت هر دو سبب می شد سختی این قاعده موجب شد تا دادگاهها از قاعده "آخرین فرصت احتراز از زیان" استفاده کنند، اما این قاعده نیز مسئولیت را به طور کامل بر عهده خواننده قرار می داد و همچنان دور از انصاف به نظر می رسید. در سال ۱۹۴۵ قانون اصلاح قانون تقصیر مشترک تصویب شد. این قانون در مورد تقصیر زیان دیده به دادگاهها این اختیار را می داد تا مطابق آنچه عادلانه و منصفانه می دانند، مسئولیت را بر حسب میزان مداخله و درجه تقصیر تقسیم کنند. این تحول در حقوق انگلستان نقطه عطفی در زمینه مسئولیت مدنی در شرایط دخالت زیان دیده بود، به همین دلیل استفاده از تجربیات و بررسی رویه قضایی این کشور در این زمینه مفید به نظر می رسد. بنابراین در نظام حقوقی انگلستان با توجه به قانون اصلاحی خطای مشترک مصوب ۱۹۴۵ و مقررات مسئولیت مدنی مطروحه در قانون مشارکت در ایراد زیان مصوب ۱۹۷۸ و رویه قضایی انگلستان می توان نتیجه گرفت که در حال حاضر دو معیار کلی وجود دارد: اول تقسیم مسئولیت بر مبنای میزان تاثیر و دوم بر مبنای درجه تقصیر که قاضی با توجه به اوضاع و احوال، میزان مسئولیت هر یک از اسباب را بر مبنایی که عادلانه و منصفانه بداند تقسیم می کند. لذا در قانون

انگلستان اصلاحات حقوقی ۱۹۴۵ انگلستان تقصیر مبنای مسئولیت سبب مجمل در معنای بی احتیاطی (نه عمد) به کار رفته است (طاهری نسب، ۱۳۸۸: ۷۲۰). در حقوق انگلستان از حیث "تقسیم مسئولیت" و "انتساب مسئولیت" چنانچه به دلایلی چون پیچیدگی عوامل دخیل در حادثه زیانبار یا پیچیدگی علمی نتوان انتساب دقیق هر حادثه به عامل ورود زیان را تعیین نمود، می بایست عوامل دخیل را به طور مساوی در زیان های وارده سهم دانست. بند ۱ ماده ۱ قانون خطای مشترک انگلستان نیز مقرر می دارد: "اگر با توجه به همه شواهد و قرائن و اوضاع و احوال تقصیر، اثبات درجات متفاوت تقصیر از سوی دو طرف مقدور نباشد، مسئولیت به طور مساوی تقسیم می شود" (احمدوند، ۱۳۸۴: ۷-۴۶). در حقوق انگلستان مسئولیت سبب مجمل تضمینی متناسب بوده و جنبه اثباتی موضوع اهمیت بسزایی دارد و مسئولیت به نسبت درجه تقصیر تقسیم می گردد. در حقوق این کشور در تقسیم مسئولیت بر اساس درجه تاثیر، میزان شرکت هر یک از اسباب در ایجاد ضرر و درجه تاثیر هر یک از سبب ها در پیدایش زیان، ملاک است. رویه قضایی کشور انگلستان استنتاج کرده است که در تقسیم مسئولیت بین اسباب متعدد ورود زیان، باید سهم هریک از مسئولان بر اساس دو معیار مهم سببیت، سببیت درجه تاثیر و قابلیت سرزنش درجه تقصیر تعیین شود (داراب پور، ۱۳۸۷: ۶۷-۹۹). در حقوق هندوستان مبنای مسئولیت سبب مجمل نظریه خطر بوده که در برخی شرایط که اعمال پر خطر باشند مبنای مسئولیت نظریه مسئولیت مطلق می باشد. مبنای مسئولیت در حقوق هندوستان بر سه اصل استوار است: الف) وجود تعهد قانونی ب) نقض تعهد ج) ایراد صدمه جانی و یا مالی (پارساپور، ۱۳۹۴: ۸۳). در هندوستان صرف ورود زیان از طرف شخص موجب مسئولیت می شود و احراز رابطه سببیت بر مبنای حقوق انگلستان است. در مبحث پرداخت خسارت در حقوق هند، در سبب مجمل در بخش ۴۳ قانون قراردادهای سال ۱۸۷۲ در مورد پرداخت خساراتی مشترک که بدون تعیین سهم باشد بیانگر این نکته می باشد که طرفین خاطی هر یک بالسویه مسئول پرداخت خسارات خواهند بود (Miller and Jentz, Business Law Today, 2004: 16). در پرداخت خسارت در خسارات جمعی نظریه مسئولیت مشترک پذیرفته شده است که زیان دیده می تواند مسئولیت جمعی یا فردی را مطالبه نماید. در حقوق هندوستان، قانونی مانند انگلستان راجب تقصیر زیان دیده وضع نشده است، دادگاه ها در عمل بر اساس عدالت و انصاف حکم می دهند به عنوان نمونه: مسافری که سوار اتوبوس می شود و در پله های درب اتوبوس می ایستد چنانچه هنگام دور زدن

اتوبوس، راننده ترمز بگیرد و مسافر به بیرون پرت شده، بمیرد بازماندگان متوفی مرتکب تقصیر مشترک، نمی توانند جبران کامل خسارت را بخواهند (Ibid: 16).

بنابراین با عنایت به اینکه در قانون مدنی و قانون مسئولیت مدنی ایران مقرراتی راجع به سبب مجمل نداریم و با توجه به اینکه در حقوق ایران تکیه بر متن قانون و وضع قواعد روشن و ثابت می باشد و تمرکز کمتری (در مقایسه با حقوق انگلستان و هندوستان) بر تبیین خطاهای مدنی مستقل و توجه به شرایط خاص هر دعوی است، لازم است قانونگذار ایران مبادرت به وضع قوانین با لحاظ تناسب اهمیت درجه تقصیر نماید تا تکلیف محاکم روشن و حقوق جامعه تامین گردد و تا زمان وضع قوانین از تجربیات و رویه قضایی کشورهای انگلستان و هندوستان در این زمینه استفاده نماید.

۱۲- نتیجه

مطالعه تطبیقی مسئولیت مدنی سبب مجمل در سه نظام حقوقی ایران و انگلستان و هندوستان حاکی از آن است که در قوانین و رویه های قضایی این سه کشور اختلافاتی وجود دارد؛ لیکن هر سه نظام از جهت گرایش به لزوم جبران ضرر و حمایت از زیان دیده، وجه مشترک دارند، در حقوق انگلستان مسئولیت سبب مجمل تضمینی متناسب بوده و جنبه اثباتی موضوع اهمیت بسزایی دارد و مسئولیت به میزان تاثیر و نسبت درجه تقصیر تقسیم می گردد اما از حیث تقسیم مسئولیت و انتساب مسئولیت چنانچه به دلایلی چون پیچیدگی عوامل دخیل یا پیچیدگی علمی نتوان انتساب دقیق هر حادثه به عامل ورود زیان را تعیین نمود، می بایست عوامل دخیل را بطور مساوی در زیان های وارده سهم دانست در حقوق انگلستان در سبب مجمل نظریاتی همچون قاعده همه یا هیچ و مشارکت مدنی، نظریه خطر ایجاد صدمه که حقوقدانان آن را موافق عدالت توزیعی دانسته اند، در حقوق هندوستان نیز قاعده مسئولیت جمعی در خصوص ایراد خسارت از ناحیه چند نفر پذیرفته شده است و همگی افراد دارای مسئولیت بر جبران خسارت می باشند نظریه سبب همزمان که عمل هر خواننده سبب واقعی صدمه خواهان بوده است و نظریه مسئولیت گسترده بنگاه در جبران خسارات زیان دیده مطرح گردیده و آرای بر این مبنا صادر شده است و تمرکز بیشتر بر تبیین خطاهای مدنی مستقل و توجه به شرایط خاص هر دعوی است تا

بدین طریق بتوان رای صادره را بر عدالت و مصلحت استوار نمود، از نظر حقوق موضوعه نیز تکلیف قضیه با صراحت مشخص نشده است. در قانون مجازات اسلامی سابق در باب قتل نظریه قرعه پذیرفته شده بود در ماده ۳۱۵ این قانون آمده بود در حالت علم اجمالی به ارتکاب قتل توسط یکی از دو نفر و عدم وجود حجت شرعی بر قاتل بودن یک نفر معین با قید قرعه دیه از یکی از آن دو گرفته می‌شود قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ راهکار قرعه را کنار نهاده و در مورد خسارات بدنی ناشی از سبب مجمل راهکارهای نسبتاً جدیدی را ارائه کرده است. قانون مذکور در رابطه با ارتکاب جنایت توسط یک نفر از دو یا چند نفر معین، در فروض متفاوت و برحسب این که لوث محقق شده باشد یا نه و یا این که تعدد اقرار باشد، راهکار پرداخت دیه از بیت المال یا اخذدیه به تساوی از متهمان یا تخییر مجنی علیه در رجوع به هریک از اقرارکنندگان را پذیرفته است.

۱۳- منابع

۱. آخوندخراسانی، محمدکاظم بن حسین، *کفایه‌الاصول*، قم: انتشارات موسسه‌اهل‌البیت (ع)، چاپ اول، ۱۴۰۹.
۲. آقابابایی، اسماعیل، *تعارض علم اجمالی با قسم و قسامه نقدی بر ماده ۴۷۷ قانون مجازات اسلامی*، شماره ۵۴، تهران: نشریه حقوق اسلامی، صص ۱۴۳-۱۲۶، پاییز ۱۳۹۶.
۳. آنسل، مارک، *دفاع اجتماعی*، ترجمه محمدآشوری و علی‌حسین‌نجفی‌ابرنادآبادی، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۵.
۴. احمدوند، ولی‌الله، *مطالعه تطبیقی و مسئولیت مدنی کارفرمادر سیستم حقوقی ایران و انگلیس*، شماره ۶۱، تهران: نشریه علوم انسانی دانشگاه امام حسین، صص ۴۶-۷ بهمن و اسفند ۱۳۸۴.
۵. اسکندری، حسین، *مبانی رابطه سببیت در مسئولیت مدنی*، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۹۴.
۶. اصغری، شهرام، *تاثیر میزان تقصیر در مسئولیت مدنی در فقه امامیه و حقوق ایران*، پژوهشنامه حقوق و علوم سیاسی، سال اول، شماره ۲ و ۳، مازندران: انتشارات دانشگاه مازندران، صص ۳۶-۱۳، پاییز و زمستان ۱۳۸۵.

۷. باریکلو، علی رضا، **مسئولیت مدنی**، تهران: نشر میزان، ۱۳۹۲.
۸. پارساپور، محمدباقر، **مطالعه تطبیقی در نظام حقوقی ایران**، رومی ژرمنی، کامن لاوبرخی - اسناد بین‌المللی، دوره ۱۹ پژوهش‌های حقوق تطبیقی شماره ۲، تهران: انتشارات دانشگاه تربیت مدرس، صص ۵۰-۲۵، تابستان، ۱۳۹۴.
۹. حاجی نوری، غلامرضا، **مطالعه تطبیقی ره یافت های سببیت در مسئولیت مدنی**، دوره اول، شماره ۱، نشریه فقه و حقوق اسلامی دانشگاه تبریز، صص ۸۹-۶۱، پاییز و زمستان ۱۳۸۹.
۱۰. حاجی‌ده‌آبادی، احمد، **جبران خسارت بزه دیده به هزینه دولت و نهادهای عمومی**، تهران: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۸.
۱۱. خوئی، سیدابوالقاسم، **مبانی تکمله المنهاج**، قم: انتشارات لطفی و داروالهادی، ۱۳۹۶.
۱۲. داراب‌پور، مهربان، **مبانی مسئولیت مدنی در حقوق انگلستان**، شماره ۴۴ و ۴۵ فصلنامه دیدگاه‌های حقوقی، تهران: انتشارات دانشکده علوم قضایی و خدمات اداری، صص ۹۹-۶۷، ۱۳۸۷.
۱۳. ره پیک، حسن، **حقوق مسئولیت مدنی و جبران هاء**، تهران: انتشارات خرسندی، ۱۳۹۵.
۱۴. صفایی، سیدحسین؛ رحیمی، حبیب‌الله، **مسئولیت مدنی**، تهران: انتشارات صحت، ۱۳۹۲.
۱۵. صفری، محسن، **مسئولیت مدنی سبب مجمل**، دوره ۴۹، تهران: مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، صص ۸۵-۵۵، پاییز ۱۳۷۹.
۱۶. طاهری نسب، سیدیزدالله، **رابطه علیت در حقوق کیفری ایران و انگلستان** تهران: نشر دادگستر، ۱۳۸۸.
۱۷. قلی زاده، احمد، **واژه‌شناسی اصطلاحات اصول فقه**، تهران: نورالاصفیا، ۱۳۷۹.
۱۸. کاتوزیان، ناصر، **الزام‌های خارج قرارداد**، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۷.
۱۹. کاتوزیان، ناصر، **تقریرات درس مسئولیت مدنی تطبیقی**، تهران: انتشارات میزان، ۱۳۷۹.
۲۰. محمدی، علی، **شرح رسائل**، قم: جلد سوم انتشارات دارالفکر، ۱۳۷۳.
۲۱. مومنی، سجاد و دیگران، **موارد عدول از دادرسی عادلانه در نظام حقوقی ایران**، انتشارات دانشگاه تهران، ص ۵، ۱۳۹۶.

۲۲. میرداداشی، سیدمهدی، مسئولیت مدنی موسسات عمومی در حقوق ایران ومصر، قم: انتشارات دانشگاه مفید، ۱۳۹۳.
۲۳. میرشکاری، عباس، بررسی مفهومی و مصداقی سبب و شرط در حقوق مدنی ایران ، شماره ۱۱۳، مجله کانون، صص ۱۰۰-۷۸، زمستان ۱۳۸۹.
۲۴. نورایی، یوسف، بررسی فقهی و حقوقی تأثیر علم اجمالی بر مجازات، آمل: دانشگاه پیام نور، صص ۱-۱۰، ۱۳۹۵.
۲۵. ولایی، عیسی ، فرهنگ تشریحی اصلاحات اصول، تهران: نشرنی، ۱۳۸۷.
۲۶. هنریک، کاپتین؛ مارک، مالچ نیکل، جبران خسارت بزه‌دیدگان ترجمه امیرسماواتی پیروز، تهران: انتشارات خلیلیان، صص ۷۰-۶۳، ۱۳۸۴.
27. A.M. HONERE, Causation and remoteness of damage, Mohr, 1983.
28. Farchild. Gelnhaven funeral services ltd 2002 Aller.
29. Hofman Fairchild V.Glenhaven funcral services Ltd[2003] 1 AC 32 , See further Compensation,p:243,s.3 Barker v Corus (UK), Act 2006.
30. M. C. Mehta v. Union of India, AIR 1987 SC 1086 (Oleum Gas Leak Case)
31. Miller and jentz, Business Law Today 2004.
32. Rohtas Industries Ltd vs Rohtas Industries Staff Union, (1976) 2 SCC 82(93): AIR 1976 SC 425: In the context of tort of conspiracy, the court held, 'We cannot incorporate English torts without any adaption into Indian Law
33. Stapleton, June, 2011 factual causation (february7) federal law review, vol.38. no3.2010.
34. Stapleton, June, 2011 factual causation (february7) federal law review, vol.38. no3.2010.
35. Steele, Jenny, TORT LAW: Text, Cases and Materials, First Edition, Oxford University Press, 2009.
36. Steele, Jenny, TORT LAW: Text, Cases and Materials, First Edition, Oxford University Press, p:229, 2009.